

СЕКЦІЯ 4. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.99

ВПЛИВ ПОСТМОДЕРНІЗМУ НА ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СІМ'Ї

Потапчук Є.М., д. психол. н.,
професор, завідувач кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Посвістак О.А., к. іст. н.,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницький національний університет

У статті проаналізовано суть постмодернізму та соціального конструктивізму та їх вплив на психологічні підходи до вивчення сім'ї.

Ключові слова: *постмодернізм, соціальний конструктивізм, постіндустріальне суспільство, постнекласична психологія.*

В статье проанализирована сущность постмодернизма и социального конструкционизма и их влияние на психологические подходы к изучению семьи.

Ключевые слова: *постмодернизм, конструктивизм, постиндустриальное общество, постнекласическая психология.*

Potapchuk E.M., Posvistak O.A. IMPACT OF POSTMODERNISM ON PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS

In the article essence of postmodernism and social constructivism and their impact on psychological approaches to study of family.

Key words: *postmodernism, social constructivism, post-industrial society, postnonclassical psychology, narrative approach.*

Постановка проблеми. Актуальність статті обумовлена необхідністю усвідомлення тих змін, які переживає сучасна сім'я під впливом постмодерністських трансформацій суспільства. Ознайомлення з філософськими і методологічними основами конструктивістських підходів до аналізу сім'ї є надзвичайно важливим завданням, вирішення якого сприятиме вивченню шлюбно-сімейних стосунків, діагностиці міжособистісних взаємин членів сім'ї та виявленню і подоланню сімейних криз.

Ступінь розробленості проблеми. Проблемою впливу епохи постмодерну на суспільні інститути займався багато вчених. Серед них, в першу чергу, можна виокремити таких: Т. Гурко, Н. Шматко, В. Бурлачук, В. Танчер, Д. Іванов, А. Висоцький. Варто відзначити роботи представників західної соціології: З. Бауман, А. Фірат, У. Бек, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Ю. Хабермас, Ж. Бодрійяр, Ж. Дерріда, Ж. Ліотар, а також представників постструктуралізму й неофрейдизму: М. Фуко, Р. Рорті, З. Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм та ін. Крім того, проблеми змін у сім'ї або ставленням молоді до сім'ї розгляну-

ті в роботах таких авторів, як: А. Антонов, В. Дружинін, В. Сибір'єв, а також західних учених: М. Аргайл, С. Пейдж, Дж. Шілі, Р. Інглехард та ін. Постмодернізм у психології та сімейній психотерапії аналізують Н. Сміт, Р. Гарріфулін, О. Васильченко, М. Савчин, М. Гусельцева [1–13]. Проте слід звернути увагу на те, що з контексту дослідження впливу епохи постмодерну на суспільні інститути дещо випало питання впливу постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї. Звідси виникає потреба приділити увагу цьому питанню, що й обумовило вибір мети статті – проаналізувати вплив постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науково-змістовне осмислення феномена постмодернізму дає змогу з'ясувати, що він являє собою складне еkleктичне і неоднорідне явище, яке виникло в західноєвропейській культурі останньої чверті ХХ століття. Терміном «постмодернізм» позначають тотальну революцію в мисленні, літературі, філософії та науці. Постмодернізм відкидає спадщину «модерністського» мислення [12, с. 211].

У той час, коли модерністів цікавлять факти, постмодерністів цікавлять смисли. Для модерністів знання – це свого роду товар, щось, що може бути виявлене, поміщене на зберігання, а потім передане наступним поколінням в незмінному вигляді. Для постмодерністів знання існує тільки в соціальній взаємодії (навіть якщо це розмова з самим собою або читання того, що хтось написав у книзі). Модерністи вважають, що знаки мови співвідносяться з об'єктами і подіями «реального світу», вони – пасивні носії фіксованих значень. Постмодерністи ж стверджують, що використовувана нами мова конститує наш світ і наші переконання [9]. Дослідник постмодерністської психології Р. Гаріфуллін визначає постмодернізм, як сучасний тип мислення і філософування, заснований на адекватному ставленні до сучасної реальності, що полягає у відмові від класичних (і некласичних) традицій [3].

Перші ідеї постмодерністського спрямування актуалізувалися в кінці 60-х років і були пов'язані з критичною рефлексією соціокультурних і філософських контекстів сучасної цивілізації. До найбільш відомих представників постмодернізму відносять Ж. Ліотара (нар. 1924), Ж. Бодріяра (нар. 1929), Ж. Дельоза (нар. 1926), Ж. Дерріду (нар. 1930), Ф. Гваттарі (нар. 1930) і ін. Для становлення постмодерністської проблематики велике значення мало осмислення ніцшеанства, марксизму, фрейдизму.

При аналізі впливу постмодернізму на психологічні підходи до вивчення сім'ї слід звернути увагу на те, що у постнекласичній психології інтерпретація знань нерозривно пов'язана із суб'єктами, що їх творять, з їхніми відносинами й взаємними рефлексивними уявленнями, з етичними нормами й морально-етичними уявленнями. Очевидно, що аргументоване дослідження проблеми потребує уточнення поняття «постнекласична психологія». М. Савчин трактує її, як релятивістський образ світу, а отже – перехід від дослідження об'єктів до вивчення відношень між ними; від культу спричинення до культу невизначеності та неоднозначності; від одиничних до множинних інтерпретацій; від ідеї тотальної організації до ідеї самоорганізації; від монізму до мереживного плюралізму. Шлях переходу – рефлексія методологічних основ науки з опорою на постнекласичний ідеал раціональності. Постнекласична психологія – це такий стан знання, у якому різні наукові теорії (що трактуються як моделі, котрі описують окремі аспекти психічної реальності) утворюють взаємно узгоджену сітку [11, с. 157].

У цьому контексті Р. Гаріфуллін припускає, що постмодерністська психологія

буде володіти семантичною і категоріальною строкатістю, багато в чому обумовленою радикальною відмовою постмодернізму від самої ідеї можливості конструювання в сфері сучасного філософування концептуально-методологічної матриці, яка могла б претендувати на парадигмальний статус. Більш того, на думку Р. Гаріфулліна, постмодерністська психологія ніколи не буде належати психологічній традиції в режимі *past perfect* як її зміст, так як вона буде завжди актуальним і живим феноменом, який буде лише доповнюватися новими проектами постмодерністської психології, хоча деколи здаватиметься, що будуть виникати нові напрямки в психології [3]. Водночас Н. Сміт називає постмодернізм одним із найбільш впливових сучасних напрямів у психології [12, с. 4].

По відношенню до психології деякі автори використовують термін «соціальний конструктивізм» поряд із терміном «постмодернізм». Соціальний конструктивізм – один із напрямів постнекласичної науки, визнає першорядну роль дискурсу й відносин між людьми в конструюванні ними світу й власного «Я», необхідність відмови від уявлення про загальні абсолютні істини, еталони поведінки й психологічних процесів, розглядає їх у зв'язку з культурою й історією конкретних спільнот [2]. Соціальний конструктивізм позначає знання, сконструйоване конкретною соціальною групою, і яке не має сили за межами цієї групи. Постмодернізм і соціальний конструктивізм стверджують, що неможливо прийти до об'єктивного розуміння світу, оскільки всі знання соціально сконструйовані зі слів, які знаходять свої значення завдяки соціальним процесам, і ці значення змінюються від групи до групи і від одного періоду часу до іншого. Наша реальність складається зі слів, за допомогою яких ми описуємо цю реальність. Ми нерозривно вплетені в тканину культурних значень, і ці культурні або «локальні» значення є все, що ми коли-небудь здатні знати. Істина – не що інше, як узгодженість поглядів, а помилка – просто розбіжність у думках, бо кожен правий зі своєї точки зору [12, с. 211].

Ідеї постмодернізму вплинули як на саму сім'ю, так і на уявлення про шлюбно-сімейні стосунки. Під впливом постмодерністських реалій роль сім'ї стала менш вирішальною: трудове життя індивіда почало здійснюватися переважно поза домом, виховання перенеслося здебільшого поза сім'ю. Виживання дітей раніше залежало від того, чи забезпечать їх засобами до існування батьки; а виживання престарілих батьків залежало від їхніх дітей. Сьогод-

ні, хоча сімейні відносини все ще важливі, це вже не ті відносини, в яких вирішується питання життя і смерті; роль сім'ї багато в чому взяла на себе держава. Неповні сім'ї та бездітні люди похилого віку в сучасних умовах мають вищі шанси на виживання, ніж будь-коли. Раніше розлучення абсолютно не сприймалося суспільством, оскільки ставило під загрозу виживання дітей, що підривало життєздатність суспільства в довгостроковій перспективі.

В умовах постіндустріального суспільства функціональна база цієї та інших норм, націлених на зміцнення повної сім'ї, виявилася розмитою. Хоча на думку Р. Інглхардта, це не означає, що суспільство здійснює зміну цінностей. Культурні норми, зазвичай, дуже міцно інтерналізуються в ранньому віці, підкріплюючись санкціями. Норми, які примушують людей до певної поведінки, навіть коли вони відчують сильне бажання робити щось інше, – це норми, які були їм викладені як абсолютні правила і нав'язані таким чином, що при їх порушенні людину мучить совість. Сам по собі факт, що функція будь-якої культурної моделі ослаблена або зникла не означає зникнення самої норми. Однак такі норми починають у подібних випадках поступово слабшати.

В силу низки причин – від появи держави загального благоденства і до різкого зниження дитячої смертності (що означає, що подружжю для відтворення населення вже не обов'язково народжувати чотириох – п'ятьох дітей) – відбувається ослаблення норм, які підтримують повну гетеросексуальну сім'ю. В сімейній сфері почалося експериментування і поступово виникнуть нові, що не збігаються з традиційними форми поведінки. Р. Інглхардт вважає, що із зсувом постмодерну пов'язані міжгенераційні зміни в цілій низці соціальних норм. Наприклад, постматеріалісти і молодь явно більш терпимі до гомосексуалізму, ніж «матеріалісти» і літні люди. Це – частина закономірності: постматеріалістів формували умови безпечного існування, що припали на роки їх особистісного становлення, і вони на багато поблажливіші, ніж «матеріалісти» у своєму ставленні до абортів та евтаназії, розлучення, позашлюбних відносин, проституції. Матеріалісти ж, навпаки, скоріше схильні бути прихильниками традиційних соціетальних норм, заохочували дітонародження, але тільки в межах традиційної повної сім'ї і різко таврують будь-яку сексуальну активність поза цими межами. В останні роки під впливом фемінізму уявлення про те, що народження і виховання дітей є головним завданням жінки, все більше ставиться під сумнів у міру того, як

росте число жінок, які відкладають народження дітей або повністю відмовляються від материнства заради кар'єри [8].

Зміни акцентів із виживання в бік самовираження ослабили функціональну базу широко розповсюдженого набору норм (від осуду розлучення, абортів і гомосексуалізму до негативного ставлення до практики постійної роботи поза домом для заміжньої жінки), пов'язаних із колись вирішальним значенням традиційної повної сім'ї для виживання дітей, а, отже, і суспільства. Саме в найбільш розвинених державах зазнала найбільш стрімкого спаду масова прихильність до традиційних сімейних норм. Це не випадковий збіг. Ці фактори привносять зміну ще в один важливий аспект світовідношення людей: всюди в передовому постіндустріальному суспільстві втрачається повага до влади і авторитету [8]. Це призводить до того, що, як відзначає З. Бауман, в епоху постмодерну сім'я, шлюб, батьківські відносини, сусідство і робота багато в чому втратили свою роль оборонців кордонів соціетальної фабрики. Авторитет старшого в родині, який раніше вважався природним, кваліфікується тепер як неприпустиме зовнішнє насильство.

З. Бауман доводить, що під впливом постмодерністських реалій відносини між батьками і дітьми знаходяться в процесі переосмислення і обговорення. В умовах сексуальної революції суспільство схильне підозрювати сексуальний підтекст у дитячо-батьківських стосунках. Прагнення позбутися підозр змушує батьків тримати дітей на відстані і, перш за все, утримуватися від близькості, від публічних і відчутних проявів батьківської любові [1, с. 294].

Водночас на уявлення про сім'ю впливає зміна уявлень про інтимні стосунки в шлюбі. Якщо в традиційних суспільствах статевий акт розглядався майже виключно з точки зору зачаття нового життя [4, с. 18], то під впливом постмодерністських трансформацій на перший план виходить гедонізм [13]. В аграрних суспільствах традиційні способи контрацепції були ненадійні, і діти, якщо тільки вони не народжувалися в сім'ї з чоловіком-годувальником, швидше за все виявлялися приреченими на голод; у свою чергу, статева стриманість поза шлюбу була ключовим засобом стримування зростання чисельності населення. Розвиток ефективної технології регулювання народжуваності разом із процвітанням і державою загального добробуту підірвали функціональну основу традиційних норм у цій галузі; помітний загальний зсув у бік їх більшої гнучкості для індивідуального вибору в сфері сексуальної поведінки, а та-

кож набагато більша терпимість у сприйнятті гомосексуалізму [8]. Водночас у XXI ст. в одній країні вслід за іншою суди легалізують поняття «подружнє з'в'язування»; сексуальний зв'язок більше не вважається подружнім обов'язком і примус до нього може класифікуватися як злочин [1, с. 297].

Під впливом постмодернізму змінилося відношення до розлучень. Раніше розлучення ставило під загрозу виживання дітей, що підривало життєздатність суспільства, тому не сприймалося вкрай негативно. Проте Р. Зідер доводить, що в добу постмодернізму розлучення не є «патологічним» явищем: вони в позитивному сенсі функціональні, якщо вдається зупинити руйнівні кризові тенденції у відносинах двох людей шляхом зміни їх життєвого становища. Р. Зідер вважає, що тенденція до збільшення числа розлучень не має викликати побоювання доти, поки більша частина розлучених укладає нові шлюби [6, с. 267]. Але проблема в тому, що кількість тих, хто знову одружується в більшості країн знижується на фоні зростання числа розлучень.

Сімейні демографи в західних країнах відзначають дві основні тенденції, пов'язані з інститутом сім'ї – зміна етнічного складу і структури сімей, в яких виховуються діти. Менше половини дітей у США проживають з обома біологічними батьками, рідними братами і сестрами. В результаті високого рівня розлучень і повторних шлюбів збільшується кількість зведених сімей. Учені підкреслюють збільшення кількості пар, які не реєструють шлюб. Зростає пропорція сімей, в яких дітей виховують гомосексуальні пари [5, с. 26].

Проведений аналіз наукових праць дає змогу стверджувати, що сьогодні, хоча роль сім'ї, як і раніше, значна, завдяки державі загального благоденства, сімейні відносини підтримуються з доброї волі, а не через необхідність. У нинішніх умовах бездітна старість і неповні сім'ї вже не вважаються такою трагедією, як в минулому. Прогнози Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса і Г. Зіммеля все більше перетворюються в реальність: соціальні контакти будуються не за принципом «вимушеної спорідненості», а на основі «симпатії за власним вибором». Це надає людям більшу незалежність, послаблює соціальні обмеження свободи вибору [7, с. 52].

Такі тенденції потребують перегляду уявлень про шлюбно-сімейні стосунки, тому постмодерністські підходи намагаються відійти від традиції вивчення сім'ї через її структуру й функції на користь різноманітних варіантів переживання того, що значить «бути сім'єю». Намагаючись подолати обмеження традиційного визначення сім'ї,

у руслі соціального конструктивізму багато дослідників запропонували свої визначення. Так, М. Айхлер визначає сім'ю як «соціальну групу, до складу якої можуть входити, а можуть не входити дорослі обох статей, можуть входити, а можуть не входити діти; дорослі в складі сім'ї можуть бути подружжям, а можуть не бути одруженими, можуть проживати разом або окремо, можуть мати сексуальні стосунки або не мати таких». М. Айхлер вважає сучасний сімейний кодекс вираженням «моделі індивідуальної відповідальності» і пропонує замість «моделі соціальної відповідальності». У цій моделі зменшуються міжстатеві розбіжності в правах і обов'язках; сім'єю вважаються реальні стосунки, а шлюб не є привілейованою формою сім'ї; батьківські й подружні обов'язки можуть виконувати різні люди; держава взаємодіє з кожною окремою людиною, а не з родиною як цілісністю; відносини залежності й утримання визнаються незалежними від того, чи є утриманець кривим родичем або партнером по шлюбу, чи ні; дорослі члени сім'ї відповідають за своє власне матеріальне благополуччя й за матеріальне благополуччя інших членів сім'ї; як матері, так і батьки забезпечують матеріальне благополуччя дітей незалежно від того, чи проживають вони разом з ними; як батьки, так і матері відповідальні за турботу про дітей, ці обов'язки (розглянуті окремо від прав) зберігаються незалежно від того, чи проживають вони разом із дітьми, чи окремо; громадськість розділяє з батьками турботу про дітей і утриманців; якщо один із батьків відсутній або через ті чи інші причини не може робити свій внесок у турботу про дитину, суспільство компенсує його внесок; фінансування турботи про дорослих утриманців – відповідальність суспільства, тоді як саму турботу може здійснювати й член родини; різностатеві й одностатеві пари є рівними в правах і обов'язках для держави [9].

Д. Попеное вводить конструкт «пост-нуклеарна сім'я» – сім'я, в якій одна (максимум – дві) дитина, домашнє господарство зведено до мінімуму, а функції створення емоційної близькості, сексуального задоволення й виховання дітей можуть бути розподілені між різними людьми [10]. Л. Хансон визначає сім'ю, як складну мережу взаємин, що не існує як даність, а відтворюється й перетворюється в кожний момент у певній «роботі почуттів» [2].

У 2002–2003 р. р. група канадських дослідників під керівництвом професора Леслі Белли провела серію досліджень, присвячених розробці системи соціально-конструкціоністських уявлень про те, що значить «бути сім'єю», і їх емпіричній перевірці. «Бути

сім'єю» для Л. Белла – це процес, в якому ми створюємо з іншою людиною (людьми) тривалі і стійкі до незгод близькі стосунки взаємної турботи. В цьому процесі вона умовно виділяє три аспекти: **стійкість, турботу і близькість**. Автор вважає, що ці складові є суттю будь-яких хороших сімейних відносин як у сім'ї традиційного типу, так і в альтернативних способах бути сім'єю.

Стойкість відносин означає тривалість у часі і стійкість по відношенню до різних труднощів. Стресостійкість сім'ї пов'язана з загальними цінностями і цілями, наявністю ресурсів, а також із відкритістю спілкування (комунікації) в родині. Досвід подолання важких ситуацій і негараздів стає однією з сильних сторін сім'ї. Ідея стійкості відносин пов'язана також із довгостроковими добровільно взятими на себе зобов'язаннями бути в цих відносинах. У традиційному уявленні про сім'ю довгострокові добровільно взяті на себе зобов'язання зв'язуються з кровними узами і узами шлюбу. Однак у разі кровної спорідненості мова лише з наляжкою часом може йти про добровільність; добровільна відповідальність за інших людей можлива і бажана за межами традиційної сім'ї. Геї та лесбіянки наполягають на тому, щоб їм дали можливість укладати шлюби почасти заради того, щоб довести суспільству стійкість своїх взаємин і свою відданість один одному.

Турбота також є головною складовою сімейних взаємин. Дж. Тронто визначає турботу, як будь-яку діяльність, спрямовану на підтримку чи відновлення будь-якого елемента, що входить до складу нашого життєвого світу. Дж. Тронто виділяє чотири складових процесу турботи. Перший – небайдужість. Вона може приймати явно видиму форму організації свят і сімейних торжеств, а також існувати у вигляді уваги до дрібниць, на зразок того, щоб пам'ятати, коли у кого день народження, хто що колекціонує і любить на сніданок. Другий аспект турботи – «організаційний». Це діяльність, спрямована на забезпечення благополуччя. Так можна піклуватися не тільки про людей, але, наприклад, про бізнес. Працююча мама діяльно забезпечує добробут своєї дитини, вибираючи для нього хороший дитячий садок або няню, або з'їжджаючись із сім'єю своїх батьків. Третя форма турботи – безпосередній догляд за ким-небудь: за дитиною, старим, хворим або інвалідом; сюди ж включається і домашня робота. Четвертий аспект турботи за Дж. Тронто – прийняття турботи від того, про кого ти дбаєш сам.

Третім компонентом концепту «бути сім'єю» Л. Белла називає близькість, інти-

мність. Під близькістю вона розуміє детальне знання один одного, особливе знання, яке характерне тільки для цих відносин. В її уявленні про те, що значить бути сім'єю, сексуальні відносини можливі, але не необхідні. Інтимність, крім іншого, передбачає відвертість і саморозкриття, які також не обов'язкові в розумінні Л. Белли. Тому для позначення третього аспекту того, що значить «бути сім'єю», Л. Белла вибрала термін «загальний домашній простір», що припускає наявність розділеної повсякденної діяльності, занять, які забезпечують можливість для розвитку близьких довірливих відносин.

Висловлені аргументації дають змогу стверджувати, що концептуалізація «бути сім'єю» як процесу – це прояв соціально-конструктивістської, постмодерністської точки зору. Л. Белла зазначає, що існуючі визначення сім'ї не відповідають реаліям і практичним завданням і наполягає на зміні парадигми в концептуалізації сім'ї, що дозволить сформулювати більш широке розуміння того, що значить «бути сім'єю». Л. Белла доводить, що сім'я – це якість відносин, а не формальні зв'язки між людьми [9].

Висновки. Таким чином, ми з'ясували, що під впливом постмодернізму та соціального конструктивізму змінювалася як сама сім'я, так і уявлення про неї. Сучасні реалії потребують відходу від традиційного розуміння сім'ї, як осередку суспільства, до складу якого входять гетеросексуальні чоловік і жінка та їхні діти. Методологічні постулати постнекласичної психології дозволяють розглянути сім'ю у культурно-історичному контексті та поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї. Відповідно до уявлень соціального конструктивізму сім'я аналізується, як відкрита система, інтегрована у зовнішнє середовище, яке самоорганізується, знаходиться у постійному русі, трансценденції, і сім'я чутливо реагує на ці зміни. В основі сім'ї лежить якість відносин, а не формальні зв'язки між людьми.

На межі ХХ–ХХІ ст. ціла низка вчених обстоюють необхідність збереження традиційної патріархальної сім'ї. Перспективним, на нашу думку, може бути аналіз їх внеску у психологію сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
2. Васильченко О. М. Концепт «сім'я» у постнекласичній психології / О.М. Васильченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. – Миколаїв : 2012. – Т. 2, в. 9. – С. 38–42.

3. Гарифуллин Р.Р. Основы постмодернистской психологии / Р.Р. Гарифуллин. – Казань: «ИПК «Бриг». – 2015. – 196 с.
4. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
5. Гурко Т. Институт семьи в постиндустриальных обществах / Т. Гурко // Ценности и смыслы. – 2011. – № 4 (13). – С. 26–44.
6. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе: конец XVIII–XX веков / Р. Зидер. – Москва : Владос, 1997. – 302 с.
7. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.
8. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт. – Полис. Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
9. Кутузова Д.А. Нарративная работа с парами и много чего еще! Обзор книги Дж. Фридман, Дж. Комбса / Д. Кутузова // Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – № 1. – 2005. – С. 93–118.
10. Попеное Д. Упадок американской семьи (1960 – 1990): обзор и оценка (фрагменты статьи) / Д. Попеное // Вестник Моск. ун-та. – 1996. – № 3. – С. 65–73.
11. Савчин М. Методологеми психології : монографія / М. Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 224 с.
12. Смит Н. Современные системы психологии / Н. Смит; Пер. с англ. под общ. ред. А. А. Алексеева. – СПб. : Праймеврознак, 2003. – 384 с.
13. Танчер В. Социология интимности: эротика и любовь в постмодерной деконструкции / В. Танчер // Социология: теория, методика, маркетинг. – № 4. – 2001. – С. 89–102.